

ZAGONETKA GOSPODINA IKSA

Stavljam taj naslov ne iz nekih književnih razloga – premda se Vladu Singera upravo tako nazivalo u logoru Stara Gradiška: Gospodin X (Iks) – nego jer je on uvijek za mene bio i ostao zagonetkom. Kako je tako nešto bilo moguće? Kako je takav čovjek, još k tome Židov, mogao postojati, dospjeti s Lipara na položaj ravnatelja UNS-a, zatim u logor, da tamo na kraju bude, po nalogu Maksa Luburića, ubijen od njegovih “crnaca”, i to krišom, jedne noći 1943. godine, mimo volje i bez znanja “ravnatelja” logora Slijepčevića.

Kad sam prvi put u logoru čuo za njega, nalazio sam se “duboko” u tifusnoj vrućici na velikom tavanu Ekonomije. Vijest o njemu prenio mi je Vice Grubišić, koji je tada radio u Zapovjedništvu, u kuhinji. Govorio je baš o “Gospodinu Iksu”, koji je ponekad bio u ustaškoj “uniformi”, ali ponekad i u civilu. Rekao mi je i njegovo ime: Vlado Singer, visoki ustaški dužnosnik, koji je zatočen u logoru, ali živi u posebnoj sobi u Zapovjedništvu, te ima slobodu kretanja po logoru. Ali ta je vijest bila samo jedna od mnogih koje su tada do mene stizale: o užasu koji je trajao, o događajima u Kuli iz koje smo bili (poslije dolaska iz Jasenovca 25. III. 1942) prebačeni u Ekonomiju.

Nije mi moguće rekonstruirati u sjećanju te dane, ne samo zbog tifusa, od kojega sam dugo bio kao “sumanut” i sporo se na tom tavanu oporavljao; a i oporavio sam se zahvaljujući uglavnom brizi Đuke Kohna, ekonoma koji mi je znao doturiti nešto hrane. No mora da sam baš u toku rekonvalescencije obnovio sjećanje na Vladu Singera, poznatog frankovca iz sveučilišnih dana.

Ne znam točno koliko sam ga puta sreo, možda dva ili tri puta (1932. godine), ali sam za njega znao, jer sam bio u “sre-

dišnjem odboru” opozicionog studentskog pokreta, a i u partijskom Sveučilišnom komitetu. Na Filozofskom fakultetu formirali smo već bili skojevske grupe koje su vodili članovi KPJ, i cio studentski pokret bio je šk. god. 1931/1932. u punom zamahu. Saveznici su nam bili: odmah u početku Klub “Strossmayer” (napredni “jugoslaveni”), gdje smo održavali sastanke na koje su znali doći i hrv. nacionalisti i haesesovci, tj. Studentska organizacija HSS-a, najmasovnija studentska grupa na Sveučilištu. Frankovce, zapravo hrvatske nacionaliste, osjećali smo u to rano vrijeme ipak nekako “po strani” od HSS-a kao vrlo aktivnu grupu, ali teško “uhvatljivu”. Dobro smo znali da su oni bili u nekim akcijama i pokretačka jezgra nacionalno orijentirane mase studenata, i da su najborbeniji i najbolje organizirani.

Jednog dana dobili smo od “njih” poziv na veoma konspirativan sastanak. Ne sjećam se kako je do toga došlo. Ivan Korski mi je to svakako prenio, pa smo za sastanak bili određeni Leo Mates i ja. Sastanak je, koliko se sjećam, održan blizu Studentskog doma (Runjaninova ul.) i to na ulici.

S njihove strane došli su Vlado Singer i Ante Moškov. Tema razgovora, mislim isključiva, bila je: što više akcije, što više nemira! – na čemu se nije bilo teško složiti. Poslije toga ja sam bio određen da održavam s njima dodir, no ovaj se sveo na još nekoliko sastanaka s Moškovom. (Zanimljivo je da mi je kasnije Singer rekao da je on osobno dao prebaciti Moškova u inozemstvo jer je opazio da ga mi obrađujemo i da će za njih biti uskoro izgubljen.)

Prirodno, taj naš izravni dodir s frankovcima nije dugo trajao. Bili su tada mala grupa, a nama je bilo mnogo korisnije izravno kontaktirati s haesesovcima, tako da je suradnja s ovima preko legalnog “središnjeg odbora”, ali i konspirativno, potrajala vrlo djelotvorno za čitavo to vrijeme. S njima se, uostalom, moglo naći i politički “dodirnih točaka”. Ipak, bilo nam je poznato da se iza mnogih sukoba s njima (taktičkih itd.) nalaze prsti frankovaca.

U logoru Stara Gradiška dogodilo se da sam poslije svog ozdravljenja od pjegavog tifusa bio od Đuke Kohna dodijeljen na rad u velikom vrtu koji se nalazio iza crkve i Zapovjedništva. Pokušao sam se u radu približiti istočnoj strani, na koju su gledali stražnji prozori zgrade, i tako sam jednog dana ugledao na prozoru Vladu Singera. Bilo je to dosta daleko, nisam bio posve siguran da je to doista on, ali kako je gledao uporno i nepomično, zaključio sam da se ne varam. Nikakav znak se nisam usudio dati mu, i nastavljao sam kopati lopatom. Kasnije mi je pričao kako se u sebi smijuckao mom ponašanju, i diskretnom pokušaju da tako uspostavim s njime dodir. Sjetio se, rekao je, konspirativnog rada 30-ih godina.

Ni on se u tom razdoblju nije valjda ufao učiniti neki korak i uspostaviti dodir sa mnom. Učinio je to kasnije. Bio sam uskoro iz vrta prebačen s jednom manjom grupom na rad izvan zidina tvrđave, na đubrište, a zatim u skladište i u tzv. Radni odsjek. Tu je ubrzo osvanuo i Gospodin X s diskretnim obilascima. Ne sjećam se kako je prvi put došao, ali dodir je ipak uspostavljen, o čemu sam odmah obavijestio Nijaza Salilhodžića, “logornika” i (kako sam već slutio) člana logorskog partijskog rukovodstva. Taj dodir bio nam je svakako dragocjen.

Naravno, mnogošta nije se moglo učiniti, a nisam imao ni mnogo povjerenja, isprva. Kako objasniti njega kao ustašu, pa kao zatočenika? Nisam u prvi mah znao zašto je zatočen, dok mi on nije (nerado) ispričao slučaj pošte, i nekih propusnica – no nije to isticao kao neku svoju zaslugu. Uopće, “otvaranje” je išlo dosta sporo, a nije bilo ni mnogo prilika za to: ja sam uvijek bio, na radu, u društvu zatočenika, a užas oko nas trajao je i dalje, premda je Stara Gradiška bila, uglavnom, *Arbeitslager* (radni logor). No ubijanja su vršena i pojedinačno i grupno; znali smo to kad bi ustaša došao uzeti u skladište kolut “žice”.

Ipak, Vlado Singer je znao nekih večeri “sresti me” u krugu između crkve i Ekonomije i u mraku smo mogli, šetajući sami, neprimijećeni razgovarati. Odmah smo došli do “opće situacije”, ali i do prilika u logoru. Ne sjećam se kako se na nj odrazio pad Dide Kvaternika, ali znam da je od početka smatrao Luburića i njegovu “grupu” kao svog glavnog neprijatelja. Uzdao se

u sebi bliske “satnike”: Moškova, Pečnikara, Lisaka i dr. Nije mi u početku govorio može li nešto za mene učiniti (ali kasnije sam doznao da je to intenzivno pokušavao). Ipak, razgovori su se kretali često u tome smjeru, o grupi oko “Spremnosti” i sl. Pitaо me je jesam li što “učinio” i što zapravo očekujem. Sam je rijetko nastojao da svoju sliku u mojim (ili našim) očima ispravi: govorio mi je kako su ga zvali na “noćne izlaske” (likvidacije), ali da nikad nije išao, i očitovao je svoju odbojnost prema tome, premda je prihvaćao “ratne prilike”, NDH, i, uopće, nije se ni on preda mnogom htio u početku radikalnije izraziti. Ono što je bitno: opazio sam njegovu evoluciju, a tek nešto kasnije (mislim u zimi 1943) on mi je rekao o svom dodiru s Marinom.

Marina Gregorić nalazila se odvojena od ostalih žena, u tzv. Bolnici, u Velikom krugu, a znao sam je katkada vidjeti na prozoru dok sam boravio u tom dvorištu, ili prolazio. Ne znam kako je došlo do dodira među njima, vjerojatno je on ponekad i išao tamo, ali znam da se dobro i vješto čuvao, tako da se njihov kontakt odvijao vizualno, i preko pisama, koje je nosio (to sam tek kasnije doznao) jedan mladi zatočenik, musliman (Meho?), koji je nosio hranu zatočenicima u Bolnicu. Tamo su ustaše držale neke za njih izuzetno važne logoraše.

Postepeno sam počeo otkrivati utjecaj Marine na Vladu Singera, u pitanju političkih prilika u svijetu, a i obzirom na logorske okolnosti. Znam da su imali šifre u dopisivanju, te da je po njenoj sugestiji baš meni počeo davati podatke: o veličini garnizona, broju stražara na pojedinim izvidnicama, o skladištu oružja, što sam sve prenosio našoj logorskoj organizaciji. Trebali su nam podaci o pojedinim “časnicima”, o Bocaku, Ljubi Milošu, Anti Vrbanu; Gadžiću i osobito o Slijepčeviću, koji je tada bio upravitelj logora.

Mnogo toga sam o tim danima i o razgovorima s njime zaboravio; želio sam, zapravo, što više zaboraviti svoje logorske godine, kao i one u Jasenovcu i, kasnije, u Lepoglavi. Tako sam lakše mogao živjeti u poratnom vremenu. Zato nisam o logorima ni pisao, osim nekoliko malih fragmenata; kao literaturu jedino nešto u knjizi *Voštana krila* (fragment *Izgubljeni zaborav*). Prisjećajući se sada mogu tek s naporom rekonstruirati

“ugodaje” više negoli događaje, pa i ove svoje dodire s čudnim i kontroverzним likom Gospodina Iksa, njegov strašni procjep u kojem se našao, ali i stanoviti mir u saobraćanju s ljudima i pojavama. Vjerujem da je to dolazilo ne samo iz njegove rezignacije, nego i iz uvjerenja koje mu je ulijevala Marina Gregorić – to sam kasnije razabrao iz njenih pisama.

Kad je kasnije došlo do “instruiranja” francuskog jezika, mogao sam odlaziti i u njegovu sobu na prvom katu Zapovjedništva. Tobože, bili smo se dogovorili, ja sam ga podučavao u francuskom jeziku. Tada smo mogli govoriti više i slobodnije, te sam pratio i daljnji rad Marine. Znam da je predlagala “bakteriološki rat”, a čini se, i njemu je o tome govorila. Ipak ne znam je li on održavao dodir s još nekim logorašem (od onih koji su radili kao čistači u Zapovjedništvu i u kuhinji). Bio je veoma oprezan, tako da sam o nekim njegovim potezima više doznao kasnije, od Marine same. No kako mi je sve “mutno” iz tog vremena, koje sam proveo kao u nekom bunilu, teško se sjećam osobito vremenskih koordinata, pa i detalja. Utisnute su ostale u mom pamćenju samo neke veoma važne pojedinosti. Tako i “slike” iz trenutka neuspjele zamjene Marine Gregorić.

Kroz prozor Radnog odsjeka vidio sam jednog dana Marinu kako pred Zapovjedništvom stoji, pod stražom, spremna, sa zavežljajem. Oko nje kretao se nervozno, ali očito dobro raspoložen Vlado Singer. Kasnije mi je šapnuo: “Ide u zamjenu.”

Problem zamjene bio je u logoru uvijek riskantan; često su baš oni, koji su bili traženi u zamjenu, preko noći nestajali. Bio je to, čuli smo, Luburićev princip da ne pušta iz svojih logora tako lako žive logoraše, osobito intelektualce i neka poznatija imena. Poslije nekoliko dana Marina je bila vraćena u logor, ne znam točno zašto. Singer mi je nešto bio rekao, baš o Luburiću, ali nekih određenih podataka ne mogu se sjetiti, ili ih ni on nije znao. Kasnije mi je sama Marina pisala o nekoj pisačkoj mašini, kako su je neki zatočnici vidjeli i objedili da piše, da ima tobože privilegije... Bilo je posve normalno da radi, čak i u Bolnici, i nosili su joj tamo na prijepis razne stvari. Šteta je što je, pismeno, nisam izričito pitao: jesu li je zbog toga partizanski pregovarači odbili, ili ju je Luburić sam vratio, ili se uopće nešto u

tom trenutku pregovora prekinulo? Nikakva druga tumačenja ona sama mi nije dala, a vjerujem da bi ih bio zapamtio.

Svakako, sjećam se da je Singer bio poslije toga potišten. Njihov se dodir nastavio sve do njegove pogibije. Meni tada nije bilo jasno kako to da mu Moškov i ostali njegovi prijatelji u Zagrebu ne mogu pomoći. Znam da je s njima pismeno saobraćao, mislim preko ustaše Ivana Vasilja koji mu je bio dodijeljen, kao poseban čuvar ili nešto slično, ali kojega je on bio predobio za sebe. Za dodir sa Zagrebom imao je on i neke druge kanale koje meni nije povjeravao. Često je preko Vasilja i sa mnom diskretno saobraćao, ali češće preko druga Midžića.

Sjećam se njegovog nešto boljeg raspoloženja kad je došla vijest o kapitulaciji Italije. Vjerojatno je pri tome igrala ulogu i činjenica što će oduzeti krajevi, navodno, pripasti Hrvatskoj, ali znao je za situaciju na frontovima. U ideološkom i moralnom procjepu u kojemu se našao nije za nj više bilo nikakva izlaza, no zacijelo je očekivao komplikacije između saveznika pri kraju rata ili poslije njega. O nekom svom anglofilskom stajalištu nije se izjašnjavao. Ipak, neko svoje pristajanje uz ljevicu ili komuniste nije izričito očitovao, ali njegove su neke izjave upućivale da je *via facti* o tome sve više razmišljao, a Marina mi je kasnije to energično tvrdila. Primjećivao sam da me želi poštediti suvišnih obavještenja za slučaj da nekome naši dodiri postanu sumnjivi. Upozoravao me je na nekoliko mračnih ustaša u njihovoj specijalnoj službi, koji su bili podmukli, a na izgled nezainteresirani (zastavnik Runjaš, na primjer). Nije mi izričito rekao, ali sam iz nekih aluzija naslutio da me je dva ili tri puta spašavao (skidao s nekih lista), a pogotovo kad su neki iz moje šire obitelji poduzeli jednu nesmotrenu i posve neumjesnu akciju da me izvuku iz logora; našao sam se u tom trenutku pred neposrednom likvidacijom, pošto je poručnik Gadžić uvidio da sam, tobože, tako važno ime. Te noći trebalo je (poslije “preslušanja” koje ni on nije mogao spriječiti) da svrše sa mnom, kako sam to doznao kasnije; spriječio je to, ili odgodio, ipak Singer preko Slijepčevića.

Ali njegova moć bila je ograničena i svodila se u samom logoru na izvjestan utjecaj na nekoliko ustaša i časnika. Negdje

u Zagrebu odlučivalo se o njegovoj sudbini, a presudno je za nj bilo neprijateljstvo Maksa Luburića. Negdje u drugoj polovini 1943. godine jednog jutra probudio me sav zadihan i prestravljen drug Midžić: “Ubili su Gospodina Iksa.”

Šutio sam i očekivao i svoj kraj. No, čini se da je upravo poručnik Slijepčević tu odigrao stanovitu ulogu, a možda i Ivan Vasilj.

Ubojstvo su izvršili ustaše koje je Luburić poslao iz Jasenovca. Oni su prespavali u Zapovjedništvu, noću su provalili u njegovu sobu i izboli ga noževima. Netko mi je rekao da se borio (sudeći po neredu u kojem je soba nađena), i da je samo Zapovjedništvo bilo zatečeno. Vidio sam nekoliko dana poslije toga ustašu Ivana Vasilja. Nisam se usudio ništa reći mu ili upitati ga. On me je samo pogledao, zastao i bez riječi odmahnuo rukom.

Iznenadio sam se kad je poslije nekoliko dana došao k meni Meho i donio mi pismo od Marine. Bilo je to dramatično pismo: ona je izgubila posljednju vezu sa svijetom, a i stanovitu podršku. Izolirana, kako je već bila u izdvojenoj zgradi bivše bolnice, pokušala je sada preko mene doći u vezu s logorašima. Razgovarao sam o tome s Nijazom Salihodžićem i izmijenio s njom nekoliko pisama. Ona nam je ponovila stanovite podatke, i ponovno savjetovala “bakteriološki rat”. Prenio sam to logorskoj organizaciji, a govorio sam izravno i sa drugom Sabljakovićem. Sâm sam pokušao nešto učiniti preko svoje supruge, kojoj sam pisao da mi nabavi i pošalje kulturu kolere. Imao sam u tom razdoblju izravnu vezu sa svojom obitelji, čak preko ustaše koji je bio službeni kurir Zapovjedništva. Zvao se Sabljak. Čovjek prilično zaostao, ali dovoljno lukav da može pretpostaviti što bi to za nj moglo značiti. Predobio sam ga bio kratkim razgovorom. Najprije mi je nosio Anđi male cedulje, kasnije pisma, pa i knjige. Ali kulturu kolere nije donio – Anđa je nije u Zagrebu mogla nabaviti. Ipak, nabavio mi ju je medicinar Rosenzweig, s kojim sam o tome također razgovarao. Jedna fiola s natpisom “kolera” stigla je u sanducima što su ustaše bile dovukle iz Banjaluke, kad su je ponovno osvojile poslije partizanskog

prepada (na Novu godinu 1943/44). Dao sam fiolu Nijazu, koji je tada spavao sa mnom u ćeliji u K-nastambi. Dobro se sjećam kako ju je zgrabio (“Daj bogati!”) i odnio drugu Čači, kuharu u ustaškoj menzi. On je tu kulturu, a bila je u nekakvom želatinoznom stanju, namazao na sendviče satniku Bocaku, Ljubi Milošu i drugima. Kao u bunilu čekali smo nekoliko dana. Nije djelovala. Kultura je očito bila mrtva.

Tako nam je i taj pothvat propao, kao što je propao (a zapravo, nije ni započeo) i planirani ustanak – onoga dana kad je logorska satnija pošla prema Banjaluci. Poslije toga odveli su nam jedne noći iz ćelije Nijaza. Po njega je, posve familijarno, došao zastavnik Runjaš. Od stepeništa čuo sam njegove korake u hodniku. “Hajde, Nijaze. Obuci se.” Okrenuo sam glavu dok je Nijaz uzimao cigarete iz kovčega, a onda sam primijetio kako se zbog toga trgnuo i ukočio. Više ga nismo vidjeli.

Poslije stanovitog vremena (a nije mi moguće ni približno odrediti vrijeme) ubili su i Marinu. Pričalo se da je to učinio Ante Vrbanić. Bilo je to u prvoj polovini 1944, možda baš polovinom. Svakako prije nego što su, nas komuniste, premjestili u Kulu; odakle su nas 11. studenog 1944. otpremili u Lepoglavu, gdje smo ostali do 16. i 17. travnja 1945, kad su nas vlakom, u dvije kompozicije, vratili natrag na likvidaciju, u Jasenovac. (Probili smo zid našeg vagona i pobjegli između Popovače i Kutine. Od oko 1500 lepoglavskih zatočenika spasilo se jedva pedesetak.)

Slučaj Vlade Singera utonuo je u moj zaborav, u teške dane koje je trebalo zaboraviti; kao i sjećanje na Marinu, njene akcije u vezi sa Singerom, njen bakteriološki rat, koji nismo bili u stanju ostvariti. O njoj nisam pričao ni drugu Pavlu Gregoriću, prvo zato što me nije o tome nikada pitao, a zatim, što je cijela logorska “epizoda” u našem poratnom životu, začudo, postala nevažna. Nitko me nikad nije pitao ni za rad partijske organizacije, u Gradiški, kao ni u Lepoglavi, a pogotovo ne o vratolomnom bijegu iz transporta smrti, koji smo, nas nekolicina komunista, organizirali i izveli.

Sam slučaj Vlade Singera bio je za mene, i ostao, zagone-
tan i neobjašnjiv. Možda je moja (i uopće, naša) pogreška što
nismo na vrijeme djelovali energičnije, i preko njega nešto po-
kušali.

No šteta je što je Marina kasno došla u vezu sa mnom. Ni-
sam doduše uvjeren da bi Singer bio za nešto tako spreman.
Da ga nisu tako rano ubili, vjerujem da bismo s vremenom,
u toku 1944. godine, bili došli do neke odluke. Ali ni ja nisam
znao “dokle” mogu ići u dogovaranju s njime. To je znala mno-
go više Marina. Samo, gledajući danas retrospektivno, može
se, možda, po nekim indicijama, zaključiti da ni logorska orga-
nizacija, ni svi skupa, nismo bili dovoljno spremni. Nedostajalo
je u logoru nekoliko pravih partizana, vještih oružju i borbi, a
nedostajalo je i oružja. Onih nekoliko bombi i (mislim) revol-
vera, za koje sam znao da ih organizacija ima i čuva, mogli su
biti efikasni – samo u dobrim rukama i za udar dobro pripre-
mljen. I dodir s partizanima u slavonskom gorju bio je zapravo
slab; znao sam samo za jedno pismo Save Zlatića, ali nikakvih
izgleda za neku podršku, koliko sam znao, nije bilo. O općim
događajima bili smo relativno dobro obaviješteni preko radija.
Pri odlasku u Lepoglavu 11. studenog 1944. ja sam taj radio (tj.
bitne njegove dijelove) osobno prenio u Lepoglavu. Dao mi ga
je drug Binički, koji je ostao kao “zanatlija” u Gradiški, i spasio
se u posljednji čas, sakrivši se u bunar blizu Zapovjedništva.
Radioaparata je u Lepoglavi već sutradan po dolasku osposo-
bio električar drug Pocem, tako da je naše “rukovodstvo” svaki
dan imalo svježije vijesti. Osobno sam vodio širenje vijesti, ta bio
je to jedan od najvažnijih poslova naše organizacije: održavanje
morala. Radio sam i tu također u magazinu – to je Singerov
prijatelj Ivan Vasilj opet udesio. Drug Pocem mi je već ujutro
donosio vijesti koje bi noću čuo (radio je bio iza razvodne ploče
u električnoj radioni), a kako sam u magazinu imao skrivenu
geografsku kartu, mogao sam se odmah orijentirati o stanju
vojnih operacija. To stanje i ostale vijesti bi već tokom jutra
znale sve naše jedinice po katovima, odnosno radnim grupa-
ma, a zatim i “simpatizeri”, pa i ostali.

No sve to već daleko prelazi namjeru koju sam imao: opisati ukratko događaje u vezi s Vladom Singerom, pa i Marinom Gregorić. Vjerojatno bih, kad bih mogao porazgovoriti s nekim od još živih logoraša ili povezati događaje uz neke datume, bio u stanju još ponešto točnije rekonstruirati. Ali objasniti bolje slučaj Vlade Singera, teško da bih mogao.

Zagreb, 21. III. 1983.

Zagonetka Gospodina Iksa, [1983]